

PÓK ATTILA

A progresszió értelmezéseinek változásairól

A tanulmány abból az 1960-as-70-es évek fordulójáig közkeletű nézetből indul ki, amely szerint nem kétséges, hogy merre van előre: a történelem nem ciklikus körforgás, hanem teleologikus folyamat, a cél a felvilágosodás értékeinek (szabadság, egyenlőség, szolidaritás, műveltség, tudás) minél nagyobb körben, minél nagyobb mértékben történő térnyerésének elősegítése.

Áttekintve e paradigma változásának okait, amelynek eredményeként a történészek meghatározó többsége ma úgy gondolja, hogy az újragondolt történeti tudás nem a folytonos tökéletesedés útján halad, a múlttól a jövő felé haladva ismereteink a magunk mögött hagyott múltból nem tökéletesednek, hanem a történészek pusztán a folyamatos újraértelmezésekkel vannak elfoglalva. A tanulmány megkérdőjelezi ezt a nézetet: ha általában és globálisan mai világunkban nehezen is értelmezhető a progresszió, a haladás fogalma, konkrét esetek elemzésében, a múlt értelmezéseit is magában foglaló döntéshelyzetekben, etikailag is formált társadalmi felelősséggel élő értelmiségi-ként aligha mellőzhetjük a fogalom használatát.

Mottók:

Amikor a történész azt kérdezi, hogy 'miért szúrta le Brutus Ceasart?', akkor arra gondol, hogy „mit gondolt Brutus, ami miatt úgy döntött, hogy leszúrja Ceasart?” (ROBIN G. COLLINGWOOD: A történelem eszméje. Gondolat, Budapest, 1987. 427. Idézi: KISANTAL TAMÁS – SZEBERÉNYI GÁBOR: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: BÓDY ZSOMBOR – Ö. KOVÁCS JÓZSEF (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003. 427.)

Bizonyára Ön is hallotta már...hogy a „világot az érdek kormányozza”. Úgy hiszem azonban, ha valaki kissé alaposabban veszi szemügyre a világi ügyeket...azt találja majd, hogy a szenvedélynek, a kedélynek, a szeszélynek, a lelkesedésnek, a pártoskodásnak, s a viselkedés ezernyi más, az önérdékkel ellentétes rugójának ugyanolyan jelentős szerep jut ebben a gépezetben. (LORD SHAFTESBURY: Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról. Atlantisz, 2008. 55.)

„Mindegyik korszak közvetlenül Istenre vonatkozik s értékét egyáltalán nem az adja, hogy mi az ami létrejön belőle, hanem önnön létezése, önnön mivolta” (LEOPOLD VON RANKE: Az újabb kori történelem szakaszai. In: CSEJTEI DEZSŐ et al. (szerk.): Ész, élet, egzisztencia IV. Történetfilozófia 1. Szeged, 1994. 45.)

A 19. században a társadalmi változások okairól, tendenciáiról, következményeiről, a társadalmi mozgások megismerhetőségéről és értelmezhetőségéről gondolkozó neves tudósok közül kiemelkedik LEOPOLD VON RANKE, a modern történettudomány megalapozója. Utolsó mottóként idézett, a konferenciánkon tárgyalt korszak első felében, 1824-ben papírra vetett, ma is igen gyakran citált álláspontja szerint az egyes történeti korszakok nem teleologikusan épülnek egymásra, értékük önmagukban van, egyforma módon viszonyulnak Istenhez. E felfogást látszólag egyértelműen cáfolják a francia politikai és az angol ipari forradalom időszakától az első világháborúig tartó, az ERIC HOBBSBAWM által meghonosított terminológiával élve, „hosszú” 19. század természettudományos, műszaki és orvostudományos fejlődésének különböző elemeit vizsgáló, konferenciánkon elhangzott előadások témái: a címben foglalt progresszió, a fejlődés fogalom tartalma

egyértelműnek, világosnak tűnik. E hosszú század elején kevesebb ember kevesebbet és nehezebb körülmények között termelve, rövidebb ideig és kényelmetlenebb viszonyok között élt, rövidebb ideig tanult és átlagosan alacsonyabb szintű képzésben részesült, mint a század végén. A nagy birodalmaktól a nemzetállamok irányába, a földtulajdon meghatározó társadalomstrukturáló szerepétől a tőketulajdon főszereplővé válása, a feudális gazdasági társadalmi viszonyoktól a polgári struktúrák térnyerése, a rendi politikai képviseleti formáktól a népképviselet, általános és titkos választójog felé, a romantikától a realizmus majd az avantgárd irányába mutató átalakulásokat, változásokat szinte magától értetődően tekinti a közgondolkodás és tekintette a társadalomtudományok fő vonulata az 1960-as, 70-es évek fordulójáig progresszióknak. A lehető legtágabban fogalmazva: meghatározó volt és sokak számára ma is az a felfogás, amely a felvilágosodás politikai következményeként a legtágabb értelemben vett szabadság térnyerésének fokát tekinti a haladás, progresszió mértékegységének: szabadság a természet meghódítása, szabadság a zsarnokság különböző formáinak leküzdése, szabadság a többségi akarat érvényesülése a kisebbségek elnyomása nélkül. A történelem evolúciójának képviselői (így SAINT SIMON, ENGELS, MARX, SPENCER, HENRY MAINE, MORGAN, FRAZER) gazdag anyagon kifejtett felfogása szerint az angol dicsőséges, a nagy francia és az amerikai forradalom után kialakuló „nyugati” társadalmak és politikai rendszerek fejlettebbek, haladóbbak, mint minden más korábbi társadalomtípus. E közkeletű nézet szerint nem kétséges, hogy merre van előre: a történelem nem ciklikus körforgás, hanem teleologikus folyamat, a cél a felvilágosodás értékeinek (szabadság, egyenlőség, szolidaritás, műveltség, tudás) minél nagyobb körben, minél nagyobb mértékben történő térnyerésének elősegítése.

Ezek a társadalomelméleti gondolatok aligha választhatók el az élőlények származásáról szóló evolúciós gondolatok térnyerésétől a 19. század közepén; a magyar szakirodalomban a SOMLAI PÉTER szerkesztette *Az evolúció elméletei és metafórái a társadalomtudományokban* c. kötet¹ a legfrissebb bevezető e kérdéskörbe.

E felfogást *politikailag* egyrészt megrendítette, másrészt megerősítette a két világháború és a hidegháború tapasztalata. Megrendítette, mivel korábban elképzelhetetlen szörnyűségeket hoztak, másrészt megerősítette, hiszen ha hatalmas áldozatok árán is, de úgy látszott, hosszú távon a felvilágosodás ideáljaihoz kapcsoló politikai csoportok, irányzatok győzedelmeskedtek.

Ha a haladás alapgondolatát nem is, de *tudományosan* az evolucionizmus eszméjének pozíciót gyengítette a strukturális-funkcionalista szociálintropológia. Kulturális relativista álláspontjuk szerint FRANZ BOAS és követői a kultúrákat csak önmagukban értelmezhetőnek tartották, hasonló RADCLIFFE-BROWN felfogása, MALINOWSKI vagy a francia strukturalisták (LÉVI-STRAUSS) generáció számára oly sokat jelentő nézetei.

A társadalomtudományi gondolkodásban a huszadik század közepéig azonban meghatározóbb szerepet kaptak a neo-evolucionistának nevezett (GORDON CHILDE) és marxista elméletek. Ha történészként e nézetek hitelességének térvizsgálatát próbáljuk értelmezni s e folyamat felgyorsulásának kezdőpontját akarjuk kijelölni, 1968 lehet a fordulópont. E nevezetes év eseményei: a sokezres tömegeket mozgósító amerikai és európai diákmozgalmak, a „prágai tavasz” reformkommunista próbálkozásának kudarca, Csehszlovákia szovjet megszállása, MARTIN LUTHER KING és ROBERT KENNEDY meggyilkolása, az amerikai bombázások leállítását Észak-Vietnamban, NIXON hatalomra kerülése, a fogyasztói társadalom értékrendjét tagadó szervezett ellenkultúra megjelenése, a fegyverkezési verseny, a környezetszennyezés veszélyeinek előtérbe kerülése, a globális egyenlőtlenségek ellen fellépő társadalmi aktivitás járulnak hozzá e gondolkodásmód dominanciájának megrendítéséhez. Bizonytalanra válik a világpolitikát a II. világháború befejeződése óta meghatározó kétpólusosság érték-tartalma. A hivatalos „keleti” politikai álláspont szerint nyilvánvalóan a keleti szocialista, a „nyugati” politikai álláspont szerint a tőkés társadalmi politikai modell a haladottabb. Ezt természetesen mindkét oldalon számosan már korábban is

¹ Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. Gedeon Péter, Pál Eszter, Sárkány Mihály, Somlai Péter tanulmányaival.

kétségbe vonták, de 1968 és tágabban a 68-as nemzedék tapasztalatai alaposan átformálják ezt a képet. Egy példával élve: azt a szabadság-ideált, amelyet Prágából nézve Párizs jelentett, a párizsi diákmegmozdulások kérdőjelezik meg, azoknak a párizsi diákoknak a megmozdulásai, akik viszont többek között a prágai tüntetők által elutasított Marxot és Lenint is tanítómestereiknek tekintik, azt feltételezik, hogy a szocialista rendszer elvben működőképes, csak számos esetben eltorzították. Más értelemben is elbizonytalanodott ez az értéktartalom, hiszen elvált a „*politikai nyugat*” és a „*kulturális nyugat*” értékelése. Azok számára is, akik bíralták az USA vagy más kapitalista országok külpolitikáját, gazdaság- és társadalompolitikájuk számos elemét, világos volt: a „nyugat” fogalmát meghatározó személyiségek nemcsak politikusok (így DE GAULLE, KENNEDY, NIXON, MORO, KOHL stb.), hanem még inkább a tudomány, irodalom, művészetek képviselői és sokan, sokan mások: HEMINGWAY, SARTRE, MARCUSE, ANTONIONI, SALINGER.

A „kelet” és „nyugat” fogalom tartalmának átalakulása a legutóbbi két évtized során teljesedett be. Nemcsak Kelet-Európa és Közép-Európa politikai térképe rajzolódott újra drámai gyorsasággal, hanem a térség mentális és intellektuális képe is jelentős változásokon esett át. Ma már nem gondolkodhatunk világosan körülírt homogén pólusokban, nehezen mondhatnánk a mai globalizálódó világban, hogy van egy haladottabb, kulturálisan vagy politikailag egyértelműen vonzó „nyugat” és egy totalitárius, antidemokratikus „kelet”. Ehhez hozzájárul még a történeti gondolkodásban és általában a társadalomtudományi gondolkodásban a nemzeti paradigma térvészítése, hiszen a modern társadalomtudományos gondolkodás a tanulmányozandó témaköröket nem annyira nemzetben vagy államhatárok szabta területben, hanem tágabban vagy szűkebben jelöli ki. Ha még egy lépéssel továbbmegyünk, akkor egy e konferencia témájához még közvetlenebbül kapcsolódó, sajátos ellentmondásra figyelhetünk fel. A társadalomtudományokban általában, így a történettudományban is, a már említett módon kezdi hitelét veszíteni a haladás fogalma², ugyanakkor a hétköznapi életben és a természettudományos s műszaki kutatásokban magától értetődően tovább él. A minél többet, minél gyorsabban, minél hatékonyabban igénye feltételezi, hogy e célok elérése minőségi haladást jelent. A tudományfejlődésnek megvan a maga saját belső dinamikája, de ahogy erre KROÓ NORBERT professzor úr előadása két helyen is utalt: hiába halad előre a kutatás, ha eredményeire nincs fogadókészség a társadalomban. Előbb-utóbb a társadalom fogadókészségének hiánya, ahogy ezt GORDOS GÉZA professzor úr MTESZ-ről tartott előadása is mutatta, visszahat a kutatásban lehetséges fejlődésre is. A történészek meghatározó többsége ma úgy gondolja, hogy az újragondolt történeti tudás nem a folytonos tökéletesedés útján halad, a múlttól a jövő felé haladva ismereteink a magunk mögött hagyott múltból nem tökéletesednek, hanem a történészek pusztán a folyamatos újraértelmezésekkel vannak elfoglalva. A történész elsőrendű dolga nem az, hogy a progresszió vonulatait mutassa ki, mert ilyenek e felfogás szerint nem léteznek, hanem hogy a jelennek üzenő jelentést olvasson ki az általa vizsgált múltból. Ha ehhez hozzávesszük még azt is, hogy megnőtt a szakadék a lehetséges és valóságos élet között, így például (itt szintén Kroó Norbert professzor úr előadására utalnék) korábban elképzelhetetlenek hitt perspektívákat nyitott meg a rák felismerésének és kezelésének területén a kutatás, ugyanakkor egyre szűkebb az a társadalmi réteg, amely élvezheti a kutatás életminőség-javító és életmentő eredményeit. Korunk tudománya páratlan eredményeket hozott a világ megismerésében, miközben az emberi ostobaság, elfogultság, gyűlölködés, a megszelídítettnek hitt vadállati ösztönök térnyerése ugyancsak páratlan veszélyekkel fenyeget. És ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy párhuzamosan a haladás gondolatának társadalomtudományi térvészítésével erősödik a biológiai evolúció kritikája is, akkor azt mondhatnánk, hogy az egész haladás-fejlődés gondolat, mint a modernkori gondolkodás átfogó paradigmája, válságban van.

Miért tartom mégis úgy, hogy a haladás megőrizte hitelét? Itt segítőtársat kell hívnom, VÁMOS

² Vö.: Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. In: Gyáni Gábor: Az elveszített múlt. Nyitott könyvműhely, Budapest, 2010. 12-31.

TIBOR professzor urat, aki azt írja³, hogy a világnak talán nincs teleológiája, de az egyes embereknek minden bizonnyal van. A saját kis élettartamunkon belül. A természeti és társadalmi lét alapvető teleológiája ugyanis, hogy fenn akarunk maradni, szaporodni akarunk, táplálkozni akarunk, és mindenáron élni akarunk. Véleményem szerint ez a gondolat a történeti tudásra is alkalmazható, hiszen a történeti tudás nem pusztán az újraértelmezések során, hanem új források elérhetőségével, új módszerek alkalmazásával és az értelmezések konfrontációja során változik. Bármennyire is viszonylagos, kontextustól függő olyan alapvető fogalmak tartalma, mint a progresszió, haladás, fejlődés, evolúció, szabadság, egyenlőség, demokrácia, igazság, humanizmus, béke, mégis e fogalmaknak van értelme, hiszen ha nem lenne, akkor nem lenne világos ellenpárjuk. Nagyon is jól ismerjük őket: regresszió, hanyatlás, alulfejlettség, fejletlenség, reakció, elnyomás, egyenlőtlenség, diktatúra, igazságtalanság, embertelenség, háború. Konkrét szituációk, magatartásformák, eszmék elemzése, értelmezése során a történésznek, a társadalomról felelősséggel gondolkodó értelmiséginek ebben állást kell foglalnia, nem kerülheti el e kategóriák használatát. Egyáltalán nem úgy persze, hogy fekete-fehérre festve ábrázolja a történeti valóságot, hanem árnyalt színeket keverve viszonyítási alapnak tekinti ezeket az alapkategóriákat. Következtetésem tehát az, hogy ha általában és globálisan mai világunkban nehezen is értelmezhető a progresszió, a haladás fogalma, konkrét esetek elemzésében, a múlt értelmezéseit is magában foglaló döntéshelyzetekben, etikailag is formált társadalmi felelősséggel élő értelmiségiként aligha mellőzhetjük a fogalom használatát.

Befejezésül egy esettanulmánnyal⁴ szeretném illusztrálni álláspontomat.

A „második reformnemzedék” fogalmát HORVÁTH ZOLTÁN 1961-ben megjelent munkája⁵ óta használja történetírásunk nagyra értékelő, elismerő tisztelettel adózva így annak az 1870-es években született, főleg városi asszimilált értelmiségiekből álló generációnak, amely századunk első másfél évtizedében igen aktívan tevékenykedett a magyar kultúra és közélet porondján. Az 1956-ot követő megtorlás utáni magyar szellemi életben jelentős esemény volt e könyv, hiszen a neves régi baloldali szociáldemokrata újságíró olyan széles ívű panorámát rajzolt a magyar századelő szellemi életéről, amelyben a progresszió tábora messze túlnyúlt a korabeli uralkodó történet-szemléletben a haladás letéteményesének tekintett „forradalmi munkásmozgalmon”⁶. Horváth Zoltán azt kívánta dokumentálni, hogy a 19. század utolsó éveiben, a millenáris csillogást követő bő másfél évtized során ez a nemzedék reformkori elődeihez hasonló kreativitással és odaadással foglalkozott a korszak politikai és társadalmi alapkérdéseivel. A könyv művelődéstörténeti panorámába ágyazva mutatja be, hogyan lett a nagykárolyi körorvos fia, a budapesti egyetem jogász hallgatója, a földművelésügyi minisztérium fizetés nélküli segédfogalmazója, JÁSZI OSZKÁR tudományos felkészültsége, szervezőképessége, sokfelé nyitott egyénisége révén e reformnemzedék egyik központi személyisége tudósként, folyóirat-szerkesztőként, publicistaként és alkalmanként aktív politikusként is.

Horváth egy kétpólusú társadalmi-politikai rendszert feltételez, abból kiindulva, hogy a megújulás igénye irodalomban, művészetekben, tudományban, politikában hozzávetőleg egy időben, gyorsan és radikálisan jelentkezett. Értelmezése szerint az 1906 utáni időszakban többé-kevésbé egységes erőt jelentettek a *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszádik Század* körül szerveződő értelmiségi csoportok, a *Nyugat* köre, ADY, MÓRICZ, BARTÓK, KODÁLY és a szociáldemokrata *Népszava* olvasói – a „haladás” tábora, amellyel Horváth szembeállította a „hivatalos” Magyarország szintén többé-kevésbé egységesnek feltételezett reakciósságát. Szerinte ez a „reakció” (amelynek fő

³ Vámos Tibor: Racionalizmusról és a fejlődéshit teleológiájáról, avagy ésszerű-e a fejlődésbe vetett hit és minek, kinek lehet célja és célszerűsége. Kézirat, 2010. 6.

⁴ Ehhez felhasználtam A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth képe c. tanulmányomat. In: Pók Attila: A haladás hite. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 68

⁵ Magyar századforduló. Gondolat, Budapest, 1961.

⁶ Ld. Nagy Péter utószavát a mű 1974-es kiadásához, valamint Pamlényi Ervin kritikáját (Magyar Nemzet, 1961. január 7.)

társadalmi hordozói a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus klérus) felelős Magyarország kulturális elmaradottságáért. Az alapvető szociális, gazdasági reformok, leginkább a nagybirtokrendszer csak a „hivatalos” Magyarországgal konfrontálódva, egy sajátos ellenkultúrára alapozva voltak kidolgozhatók és ez az ellenkultúra volt a magyar progresszió egyik pillére. Evvel szembesült „a reakció egységfrontja”, amelynek gyűjtőpontjában TISZA ISTVÁN GRÓF állt. Két tábor van tehát a magyar közéletben, politikában Horváth szerint 1906 után: „Azoké, akik az erősödő, de számban még mindig apró kisebbséget jelentő munkásosztály oldalán robbantani akartak mindent, s velük szemben az a lomha, de nyomasztó többségű tömeg, melyet a reakció szabadon felhasználhatott”⁷. Horváth könyve korszakhatár a magyar századelő történetének kutatásában, a társadalomtudós-művész-irodalmár reformgeneráció teljesítménye e könyv nélkül nem került volna méltó helyére a magyar eszmétörténetben, de ez az értelmezés nem tükrözi a bemutatott anyag sokszínűségét, gazdagságát. Hasonlóan leegyszerűsítő az, az 1960-as évektől az oktatásban is érvényesülő felfogás, amely szerint a magyar politikai progressziót a századelőn az a három fő irányzat képviseli, amelyek 1918 októberében a Magyar Nemzeti Tanácsban találkoztak: a szociáldemokrácia, a polgári radikalizmus és Károlyi Mihály Függetlenségi Pártja. Az októberi program: az általános választójog, a földreform, a nemzeti kisebbségek jogainak kodifikálására irányuló törekvések jelentik a progresszió platformját és akik azt bármi okból elutasítják vagy a társadalmi válságjelenségekre más terápiát kínálnak, nem sorolhatók a „haladás” táborába.⁸ Az utóbbi évek kutatásai alapján árnyaltabb kép formálódik: előtérbe került a kormányzat teljesítménye a gazdaság, a művelődés modernizálásának területén. A progresszió nem korlátozódhat a politikai rendszer demokratizálására vonatkozó reformtervekre; a közoktatás korszerűsítése, WEKERLE pénzügypolitikája, DARÁNYI agrárreform-elképzelései⁹ a magyar társadalom életminőségének javítását szolgálták, akár csak ANDRÁSSY, EÖTVÖS, DEÁK, TREFORT, TISZA KÁLMÁN, BAROSS GÁBOR, SZILÁGYI DEZSŐ és számtalan, hivatalt vállaló társuk államépítő teljesítményei. A második reformnemzedék központi személyisége, Jászi Oszkár és köre épp abban látta egyik fő feladatát, hogy a magyar liberalizmus hagyományainak fokozatos kiüresedésére figyelmeztetve dolgozzon ki reformprogramot. Befejezetlenül maradt öregkori visszaemlékezéseiben Jászi például nagy lelkesedéssel ír CSÁKY ALBIN és Szilágyi Dezső egyházpolitikájáról,¹⁰ amely a modern állam intézményrendszerében kívánta elhelyezni az egyházakat, és a liberalizmus felújítását ígerte az 1890-es évek közepén. Az egyetemi tanulmányai során szerzett tapasztalatok, majd a földművelésügyi minisztériumban végzett munka, a magyar valóság alaposabb megismerése arra készítette Jászit, hogy ne a meglévő intézményrendszeren belül, hanem azon kívül keressen magának fórumot. Az előtte járó viktoriánus nemzedék még épp ellenkezőleg, elsősorban az állam intézményein keresztül látott lehetőséget a reformokra, a „második reformnemzedék” terveit inkább új intézmények, fórumok révén kívánta megvalósítani.

A legutóbbi évek politikai életében – igencsak leegyszerűsítve a jelenséget – azt tapasztaljuk, hogy Tisza és Jászi politikai, gondolkodói öröksége szimbolikus jelentőséget kap a politikai-ideológiai szekértáborok elhatárolódása során. A mai történeti-politikai vitákban kikristályosodó egyik felfogás szerint Tisza a nemzetért igazi felelősséget érző és azt a hatalom vállalásával és gyakorlásával ténylegesen megvédeni képes nagyformátumú államférfi, Jászi és köre pedig egy agresszív, nemzetellenes irányzat képviselői, akik kardot rántottak minden ellen, ami „a magyarságot eszmei és szellemi-közjogi örökségében ezer esztendő alatt megtartotta”¹¹. Ehhez az általános

⁷ Horváth Zoltán: i.m. 283.

⁸ Ld. erről Hajdú Tibor: Az utak szétválnak. Világosság, 1993. 3.

⁹ Glatz Ferenc: Darányi és kortársai (Kérdőjelek a századforduló magyar történelmében). In: Darányi Ignác emlékkonferencia, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2000.

¹⁰ Jászi Oszkár publicisztikája. Magvető, Budapest, 1982. 569.

¹¹ Boross Péter: Miért nem szavazhatunk a baloldali pártokra? (1.rész) Magyar Nemzet, 2002.január 21.

kemény kritikához kapcsolódik a legsúlyosabb konkrét vád: „A háború veszével, a király lemondásával mohón nyúltak a hatalomhoz, lelövelték...Tiszát és az őszirózsza jegyében elkezdtek azt a tragédiát, amit kormánynak neveztek...előkészítették az ország második Mohácsát...”¹². Ezt az éles szembeállítást oldotta fel az utóbbi 1-2 évtized magyar történetírása – nem tagadva meg Tiszától a tragikus sorsú patrióta szerepét, ugyanakkor pedig értékelve a Tiszával szembenálló szocialista, radikális és függetlenségi párti ellenzék teljesítményét.¹³

A tudományos kérdésfeltevések változása, valamint a tudományos és politikai megközelítések ellentéte ösztönöz tehát a progresszió vonulatainak újragondolására, de nem kérdőjelezi meg a progresszió létét.

A szerző címe:

Prof. dr. Pók Attila

MTA Történettudományi Intézet

e-mail: apok@tti.hu

¹² uo.

¹³ Különösen alapos elemzést ad erről a kérdéskörrel: Vermes Gábor: Tisza István. Századvég, Budapest, 1994.